

Çeviri-Algı-İnanç İlişkisi Bakımından Çeviride Doğruluğun Önemi: Kur'an-ı Kerim'de Yer Alan "Samed" Kavramı Örneğinde Bir Değerlendirme*

ÖĞR. GÖR. ŞENOL ÇAKMAK** – PROF. DR. HULUSİ ARSLAN***

Öz

İslam'ın dinî meydan okumalarına karşılık vermek amacıyla 8. yüzyıldan itibaren Doğulu Hristiyan din bilginleri tarafından Grekçe ve Süryanice apolojetik eserlerin yazıldığı bilinmektedir. Bu eserlerde İslam inancı hakkında tanımlamalar yapılırken Kur'an ayetlerinden Allah'ı tanımlayan ifadeler Arapçadan Grekçeye çevrilerek karşılık verilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Kur'an'da (112/2) geçen "samed" (صمد) kavramı Bizanslı yazarlardan Theodore Ebû Kurre (ö. 820) tarafından İslamî literatürde kullanımı olmayan bir anlamla Grekçeye çevrilmiş ve daha sonra bu anlam, Niketas Byzantios (ö. geç 9.yy) tarafından yanlış bir algı oluşturacak kelimelerle genişletilmiştir. Niketas'ın kullandığı kelimeler ise onun izinden giden Bizanslı ilahiyatçılar tarafından tekrarlanarak Allah'ın "küre şeklinde çekiçlenmiş metal bir cisim" olduğu şeklinde bir algı nesilden nesile aktarılmıştır.

Bu çalışma çeviri-algı-inanç ilişkisi bağlamında çeviride doğruluğun, metni doğru anlayıp önyargı ve bağnazlıklardan uzak şekilde tercüme yapmanın taşıdığı önemi, "samed" kavramının Bizanslı yazarlar tarafından Grekçeye yapılan çevirisi örneğinde göstermeyi amaçlar. Çalışmamız "samed" kavramını yanlış çeviri ve yorumlama ile Hristiyan Bizans toplumu içerisinde yüzyıllarca sürecek yanlış bir algı ve inancın devam etmesinde rolü olan yazarlar ve yaptıkları değerlendirmelerle sınırlı olup ilgili yazarlar ve eserleri üzerinde yapılmış akademik çalışmalar ışığında inceleme ve değerlendirme yapılmıştır.

Bizanslı yazarların "samed" kavramına İslamî literatürde karşılığı olmayan bir anlam vererek çeviri yapmaları sonucunda Müslümanların inandıkları yüce ilah olan Allah hakkında yanlış bir algının oluşmasına neden oldukları; dilsel yetersizlik, önyargı, dinî bağnazlık ve düşmanlık gibi faktörlerin çeviride etkisi olması durumunda özellikle dinler ve kültürler arası iletişimin kısıtlı olduğu dönemlerde bir din mensuplarının başka bir dinin mensuplarının inançları hakkında yüzyıllarca devam edebilecek yanlış algı ve haksız ithamlara sebep olabileceği tespiti yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: çeviri, doğruluk, algı, inanç, İslam, samed

THE IMPORTANCE OF ACCURACY IN TRANSLATION IN TERMS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN TRANSLATION-PERCEPTION-BELIEF: AN EVALUATION THROUGH THE EXAMPLE OF THE CONCEPT OF "SAMAD" IN THE QURAN

Abstract

It is known that apologetic works have been written in Greek and Syriac by Eastern Christian scholars of religion since the 8th century in order to respond to the religious challenges of Islam. While

* Bu makale İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Prof. Dr. Hulusi Arslan danışmanlığında yapılan doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Fırat Üniversitesi Yabancı Diller Yüksek Okulu, sencak@firat.edu.tr, orcid: 0000-0002-8263-1804

*** İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, hulusi.arslan@inonu.edu.tr, orcid: 0000-0003-3578-0778

Gönderim tarihi: 10.10.2022

Kabul tarihi: 9.1.2023

definitions about the Islamic faith were made in these works, the expressions defining Allah in the Qur'an were tried to be rendered through translation from Arabic to Greek. In this context, the concept of 'samad' (صمد) in the Qur'an (112/2) was translated into Greek by the Byzantine writer Theodore Abu Qurrah (d. 820) with a meaning that was not used in Islamic literature, and then this meaning was expanded through words creating a false perception used by Nicetas of Byzantium (d. late 9th c.). The words Nicetas used were repeated by the later Byzantine theologians following his footsteps, and the perception that Allah was "a metal object hammered in the shape of a sphere" was transmitted from generation to generation.

This study aims to show the importance of accuracy in translation, of understanding and translating the text correctly without prejudice and bigotry in the context of translation-perception-belief relationship, through the example of the translation of the concept of 'samad' into Greek by Byzantine authors. Our study is limited to examination of the wrong translation and interpretation of the concept of 'samad' and the authors who played role in the continuation of the false perception and belief that lasted for centuries in the Christian Byzantine society, and of their evaluations about Allah. We made examination and evaluation in the light of previous academic studies on the related authors and their works.

It has been determined that as a result of the wrong translation of the concept of 'samad' by the Byzantine writers giving a meaning that has no equivalent in the Islamic literature, they caused a wrong perception about Allah, the supreme deity that Muslims believed in; in the event that factors such as linguistic inadequacy, prejudice, religious bigotry and hostility have an effect on the translation, members of one religion may cause false perceptions and unfair accusations that may continue for centuries about the beliefs of the members of another religion, especially in periods when communication between religions and cultures is limited.

Keywords: translation, accuracy, perception, belief, Islam, samad

GİRİŞ

Çeviride en önemli hususlardan birisi doğruluk, yani orijinal metindeki kelimelerin anlamını kullandıkları bağlamı gözeterek hedef dile herhangi bir anlam sapması olmayacak şekilde aktarmaktır. Yapılan çeviri, kaynak dilde yazılı metinde kastedilen anlamla aynı şeyi söylüyorsa ve hedef dilde aynı etkiyi bırakıyorsa doğru bir çeviriden söz etmek mümkündür. Çeviride bu hususa dikkat edilmediği takdirde kaynak dilde söylenen bir metinde kastedilen anlamdan uzak, alakasız farklı anlamlar ortaya çıkabilir. Çeviride doğruluk tüm alanlar için önemli olmakla birlikte dinî metinler söz konusu olduğunda özel bir önem taşımaktadır. Özellikle de yapılan çeviri, bir dinin inançlarını ortaya koyan kutsal kitaptan yapılıyorsa ve o dinin inanç esaslarını tanımlayan metinlerin çevirisi söz konusuysa; yapılacak hatalı bir çeviri o inancı taşıyanlar hakkında yanlış algıların ve buna bağlı olarak yanlış inançların oluşmasına neden olabileceği için metni doğru anlayıp çevirmek hayati bir önem arz eder.

Tarih boyunca insanların hayatlarını şekillendiren, dünya görüşlerini, farklı din ve uluslardan insanlara bakış açılarını belirleyen en temel etkenlerden birisi inançlardır. İnançların gelişiminin arka planında ise algılar yatar. İnsanoğlu etrafında olup biteni, tabiatı ve diğer varlıkları algılarıyla anlamlandırmaya çalışır. Bu bakımdan inanç ile algı arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. İnsanın Tanrı inancını belirleyen algıların oluşmasında içinde yaşadığı

toplumda tevarüs edilen dinî inançların, kültürel değerlerin, mistik tecrübelerin rolü olduğu gibi toplumu yönlendiren liderlerin ve din bilginlerinin görüşlerinin de büyük payı vardır. Günümüzle kıyaslandığında uluslar, dinler ve kültürler arası iletişimin çok sınırlı olduğu Orta Çağ döneminde farklı bir dil konuşan ulus ve din mensuplarının inançları hakkındaki bilgiler; kişisel öğrenim ve tecrübenin olmadığı durumlarda ancak gezginlerin anlatıları ya da o konularda bilgi sahibi olan din bilginleri aracılığıyla edinilebiliyordu. Farklı bir dil konuşan bir toplumun inançları hakkında bilgi edinmenin yolu o toplumun dilini bilen kişilerin yaptıkları çevirilere bağlı olduğunda ise çevirinin algıyı biçimlendirdiği ve inancı şekillendirdiği çeviri-algı-inanç ilişkisi olarak tanımlayabileceğimiz bir durum ortaya çıkmaktadır. Söz gelimi farklı bir toplumun Tanrı inancına yönelik öğretileri çeviri yoluyla hedef dile aktarıldığında o hedef dilin mensuplarının diğer toplumun Tanrı inancına yönelik algılarını ve onların Tanrı inançları hakkındaki düşüncelerini yapılan çeviri belirlemiş olmaktadır.

Tarihî kayıtlar bize Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen İslam dininin onun vefatından sonra yaklaşık yüz yıl gibi bir süre içerisinde Arabistan sınırlarını aşip Kuzey’de Filistin, Suriye ve Anadolu’nun doğusuna, Batı’da tüm Kuzey Afrika üzerinden Avrupa’da İspanya’ya ve Doğu’da Hindistan sınırına kadar yayıldığını ve bu coğrafyalardan Suriye, Filistin, Anadolu ve Kuzey Afrika’nın fetihlerden önce Bizans İmparatorluğu bünyesinde olduğunu bildirmektedir. Resmî din olarak Hristiyanlığı benimsemiş olan Bizans İmparatorluğunun resmî dili ise Grekçe idi ve bunun yanında Süryanice, Kıptice, Arapça vs. gibi diller de konuşuluyordu. Kur’an’da ehl-i kitap olarak adlandırılan Hristiyanların ve Yahudilerin kutsal kitaplarını tahrif etmiş olmaları nedeniyle şiddetle tenkit ve takdir edilir. Bunun yanında Hristiyanların teslis ve inkarnasyon gibi öğretilerini reddetmesi ve önceki dinleri nesheden hükümler sunması nedeniyle İslam özellikle bölgede uzun zamandan beri dinî ve siyasi otorite sahibi olan Hristiyanlar tarafından bir tehdit olarak görüldü. Bu coğrafyalarda giderek artan İslamlaşmayı durdurmak ve İslam’ın meydan okumalarına karşılık vermek amacıyla Hristiyan din bilginleri tarafından İslam aleyhinde apolojetik (savunma amaçlı) eserler yazılmaya başlandı. Bu eserler arasında reddiyeler önemli bir yer tutar.

İslam aleyhinde ilk Grekçe reddiyeyi yazan Hristiyan din bilgini olan Yuhanna ed-Dımaşkî (John of Damascus/ö. 749) ile başlayan reddiye yazma geleneği onun yaşadığı manastırda eğitim alan ve zihnî takipçisi ve öğrencisi olarak görülen Edessalı (Urfa) Theodore Ebû Kurre (ö. 820) ile Bizans toplumuna geçip Niketas Byzantios (ö. geç 9. yy.) ve daha sonraki yazarlar tarafından sürdürülür. İslam hakkında Arapça ve Grekçe eserler yazan bir Hristiyan din adamı olarak Theodore Ebû Kurre’nin İslam’da Allah’ın isim ve sıfatlarından birisi olarak görülen samed kavramı ile ilgili yaptığı çeviri, kendisinden sonra Niketas Byzantios tarafından yanlış bir anlamda genişletilerek Hristiyan Bizans toplumunda Müslümanların inandıkları yüce ilahî ifade eden Allah hakkında yanlış bir algı ve inancın yerleşmesine ve yüzyıllarca devam etmesine sebep olmuştur. Samed kavramını ilk olarak yanlış bir tercüme ile Grekçeye aktaran Theodore Ebû Kurre ve Niketas Byzantios 9. yüzyılda yaşamışlardır. Bu nedenle onların samed kavramına verdikleri anlamın İslamî literatürde bir karşılığı olup olmadığını tespit etmek için öncelikle samed kelimesinin sözlük ve terim anlamlarına, daha sonra samed kavramının Kur’an’da ve hadis literatüründe kullanımına ve akabinde İslam’ın başlangıcı olan 7. yüzyıldan onların yaşadıkları

döneme kadar olan süreçte Müslüman âlim ve müfessirler tarafından samed kavramı ile ilgili beyan edilen görüşlere bakmak gerekmektedir. Bu nedenle çeviri-algı-inanç ilişkisi bağlamında değerlendirdiğimiz bu durumu ortaya koymak için öncelikle İslamî literatürde samed kelimesine verilen anlam üzerinde durulacaktır. Daha sonra Bizanslı yazarların “samed” kavramına Grekçe karşılık olarak verdikleri kavramların anlamları ve bu kavramlar üzerinden Müslümanların tanrısı hakkında ileri sürdükleri iddia ve düşüncelerini inceleyerek değerlendirme yapacağız.¹

1. İSLAMÎ LİTERATÜRDE “SAMED” KAVRAMI

1.1. “Samed” Kelimesinin Sözlük ve Terim Anlamı

Sözlükte “bir şeye yönelmek, azmetmek, birine güvenmek, adaletle hükmetmek, mutedil ve doğru olmak” anlamındaki صمد “s-m-d” kökünden gelen “samed” kelimesi; bir toplumun önde geleni, en şerefli ve şanı yüce olanı, iş ve ihtiyaç konusunda kendisine başvuru, üstünde kimse bulunmayan ulu kişi, seyyid; eksikliği boşluğu ve ihtiyacı olmayan, kendisine nüfuz edilmeyen ve ecvef/içi boş olmayan şey” demektir (el-İsfahânî, 2010, s. 601; Karagöz, 2016, s. 113; Sarı, 1982, s. 878; Topaloğlu, 2009, s. 68).

Müfessirlerden Zemahşerî (ö. 1144) samed kelimesinin fe’alun vezninde olup mef’ûl anlamı taşıdığını, bunun da *samede ileyh* (amaçları için ona yöneldi) kullanımından alınma olduğunu belirtir. Dolayısıyla samed; “ihtiyaçlar hususunda kendisine yönelinen efendi” demektir (ez-Zemahşerî, 2020, s. 1462).

Mâtürîdî (ö. 944) Arapçada samed kelimesinin “ihtiyaçların belirmesi halinde kendisine başvuru kimse” anlamında kelimenin fiil olarak çekimlenmiş formunda صمدت إلى فلان “samedtu ila fulânin” (felancaya sığındım/yöneldim) şeklinde قصدت إليه “kasadtu ileyhi” (Ona yöneldim) anlamında kullanımını örnek gösterir. (el-Mâtürîdî, 2019, s. 395)

Kurtubî (ö. 1273) (2006, s. 558) dilcilerin samed kelimesine “musibet ve türlü zorluklar halinde kendisine (ihtiyaçların karşılanması için) başvuru yüce efendi” anlamını verdiklerini ifade eder ve örnek olarak bir şairin söylediği şu sözleri gösterir: “Dikkat edin, o musibet haberini erken vakit getiren kişi Esedoğullarından o hayırlı iki kişinin musibetini haber verdi: Amr b. Mes’ûd ile o seyyid ve samed olanın (haberlerini).” Mâtürîdî’nin eserinde de kelimenin bu anlamını örneklemek için aynı şiirin sözlerine yer verilirken samed kelimesine “her muhtacın yöneldiği efendi” anlamıyla işaret edilir (el-Matürîdî, 2019, s. 395).

İnsanlar hakkında kullanımı bu şekilde olan samed kelimesi Allah’a nisbet edildiğinde “ihtiyaçlarını gidermesi için herkesin başvurduğu, yaratılmışlara özgü acz ve ihtiyaçtan münezzeh ebedî ve bâkî yüce varlık” anlamında kullanılır. Hicrî 2. yüzyılda yaşamış Ma’mer b. Müsennâ (ö. 824) ve Zeccâc’dan (ö. 923) itibaren müfessir ve lügatçılarca kelimenin bu anlamının öne çıkarıldığı ifade edilir (Topaloğlu, 2009).

¹ Bu çalışmada konumuzla ilgili görüşleri aktarılan Bizanslı yazarların eserlerinde geçen ifadelerin Türkçe karşılıkları verilirken konu üzerinde yapılmış diğer bir kısım akademik çalışmalarda yapılan çeviriler de göz önünde bulundurulmakla birlikte ana dili Yunanca olması ve kapsamlı bir analiz sunması nedeniyle Christos Simelidis’in samed kavramı ile ilgili olarak İngilizce kaleme aldığı makalesinde yer verdiği çeviriler ile Reinhold Gleis ve Adel Theodor Khoury’nin *Schriften zum Islam: Johannes Damaskenos und Theodor Abū-Qurra* adlı eserlerinde ve Karl Förstel’in *Nikeas von Byzanz* adlı eserinde yaptığı Almanca çeviriler esas alınmıştır.

Mâtürîdî samed kelimesine “dâim” anlamının da verildiğini belirtir ve kelimeyi bu şekilde yorumlamanın “Allah’ın değişme, başkalaşma ve ihtiyaca mâruz kalma ve benzeri niteliklere ihtimal taşımaması, buna mukabil bütün ihtiyaçlarda yaratıkların O’na yönelmesi esasına dayandığını” dile getirir (el-Matürîdî, 2019, s. 395).

Samed; Allah’ın sıfatı olarak “her şeyin kendisine muhtaç olduğu, yöneldiği, her dilek ve isteğin mercii; hiç eksiği, kusuru ve ihtiyacı olmayan, ulu, şanlı, dosdoğru, âdil ve güvenilir” demektir. Samed bu bağlamda Allah’ın zatını tanıtan sıfatlar arasında; sübûtî ve selbî sıfatlarından biri olarak görülür (Karagöz, 2016, s. 113). Samed kelimesinin Allah için “yaratılmışlık özelliklerinden münezzeh” manasında düşünüldüğü takdirde zatî-selbî, “herkesin, ihtiyaçlarının giderilmesi için yöneldiği varlık” anlamında yorumlanması halinde ise fiilî isim ve sıfatlar grubuna girdiği de ifade edilir (Topaloğlu, 2009). Samed aynı zamanda Allah’ın güzel isimlerinden (esmâü’l-hüsna) biri olarak Tirmizî, İbn Hibbân, Beyhakî, Hâkim ve İbn Mâce’nin esmâü’l-hüsna ile ilgili rivayetlerinde geçmektedir (Karagöz, 2016, s. 116). Samed’in alî, bâkî, melik, kuddûs, selâm, ganî ve muğnî isimleriyle de muhteva yakınlığı olduğu ifade edilir (Topaloğlu, 2009). Nitekim aşağıda değineceğimiz üzere bazı sahabe ve tabiîn âlimlerinin samed kelimesi hakkındaki beyanlarının bu isimlerin anlamlarıyla örtüştüğü görülmektedir.

1.2. Kur’an’da “Samed” Kavramı

Samed kelimesi İslam’ın kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerîm’de yalnızca bir defa İhlâs Sûresi 2. Ayetinde **اللَّهُ الصَّمَدُ** (Allahu’s-samed) ifadesi içinde geçmektedir. Kelimenin burada “Yüce Allah’ın kendisine eş koşulan ilahlardan farklı olduğuna işaret” bağlamında (el-İsfahânî, 2010, s. 601) ve “Allah’ın birliği ilkesinin anlatılması sırasında O’nun yaratılmış özelliği taşımayıp herkesin kendisine sığınacağı yegâne varlık olduğu ifade edilirken” (Topaloğlu, 2009, s. 68) geçtiği görülür. Samed kelimesinin öncesi ve sonrası ile birlikte geçtiği toplam 4 ayetten oluşan İhlâs Sûresi ve meali şöyledir:

قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ ﴿١﴾ اللَّهُ الصَّمَدُ ﴿٢﴾ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ﴿٣﴾ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ ﴿٤﴾

1. De ki: O, Allah’tır, tektir. 2. Allah sameddir. 3. Doğurmamış ve doğmamıştır. 4. O’nun hiçbir dengi yoktur” (Karaman vd., 2020, s. 714).

Kur’an meallerinde “Allahu’s-samed” ifadesinin genellikle “Allah sameddir” şeklinde aktarılıp buradaki samed kavramının “Her şey O’na muhtaçtır; O, hiçbir şeye muhtaç değildir” (Altuntaş ve Şahin, 2011, s. 704) ya da “Allah, O eksiksiz sameddir” şeklinde ifade edilerek samed kavramı hakkında “Allah’ın her zaman bir ve her şeyin kendisinin olmasıdır, her dileğin yapıldığı, her şeyin kendisine yöneldiği Zat’tır” (Elmalılı Hamdi Yazır, 2011, s. 276) vb. açıklamaların yapıldığı görülür. Günümüz akademisyenlerinden Atay’ın (2013, s. 604) çevirisinde bu kavram “varlığı zorunlu olandır” şeklinde tercüme edilirken Bayraklı (2007, s. 41) tarafından hazırlanan Kur’an mealinde ise Allah’ı tanımlayan bir vasıf olarak “varlığını sürdürmek için hiçbir şeye muhtaç değildir, herkes O’na muhtaçtır” şeklinde açıklanmıştır.

1.3. Hadislerde “Samed” Kavramı

Bir kutsî hadiste İnsanoğlunun âhireti inkâr etmek suretiyle Allah-u Teâlâ’nın zatını yalanladığı, çocuk sahibi olduğunu söyleyerek onu kötülediği ifade edildikten sonra, Allah’ın “Hâlbuki ben bir ve tekim, samedim, ne evlât sahibiyim ne de herhangi bir ebeveymden doğdum,

kimse benim dengim ve benzerim değildir” buyurduğu nakledilir (el-Buhârî, 2002, “Tefsîr”, 112/1-2, s. 1271). Ayrıca samed kelimesinin masdarı olan “samed” kavramının ‘yönelmek’ anlamında bazı hadislerde geçtiği ve yine bir kısım hadislerde Allah’a izâfeten kullanıldığına yönelik tespitler bulunmaktadır (Bkz. Topaloğlu, 2009, s. 68).

Tirmizî’de samed kelimesin geçtiği İhlas Sûresi ile ilgili iki rivayet bulunmaktadır. Übey b. Ka’b’dan gelen bir rivayette Müşriklerin Hz. Peygamber’e Rabbini bize tanıt, nesebi hakkında bilgi ver dedikleri, bunun üzerine Allah’ın İhlâs Sûresi’ni indirdiği nakledilir. Rivayetin içinde ayrıca “Samed doğmamış, doğurmamış, kul köle olunmaya değer bir efendidir. Doğan herkes mutlaka ölecektir. Ölen herkesin mirası da paylaşılacaktır. Allah ise; ölmez ve mirası da alınmaz. Hiçbir şey ona denk ve benzer değildir. Onun benzeri bir varlık da yoktur” ifadeleri geçer (et-Tirmizî, 1996, s. 380; et-Taberî, 1984, s. 346; el-Kurtubî, 2006, s. 560).

İkinci rivayet Ebu’l Âliye’den gelmektedir. Bu rivayette Ebu’l Âliye’nin şöyle dediği nakledilir: Hz. Peygamber “onların [müşriklerin] tanrılarında söz edince onlar: Haydi sen bize Rabbini tanıt dediler, bunun üzerine Cebrail ona bu sureyi getirdi: ‘De ki O Allah’tır. Bir tektir’ deyip onun benzerini zikretti. Fakat bu rivayette Übey b. Ka’b’dan diye rivayet etmedi” şeklindedir. Tirmizî bu rivayetin daha sahil olduğunu beyan etmiştir (et-Tirmizî, 1996, s. 380; el-Kurtubî, 2006, s. 560).

Kurtubî bu hadiste ‘O Allah’tır. Bir tektir’ lafzı sâbit olduğu gibi “samed” lafzının da açıklandığını ve İkrime’den de bunun benzeri bir açıklamanın rivayet edildiğini ifade eder (el-Kurtubî, 2006, s. 560).

1.4. Bazı Sahabe, Tâbiîn ve Sonraki Müfessirlerin “Samed” Kavramı Hakkındaki Görüşleri

Sahabe ve tâbiîn nesillerinden müfessirlerin Kur’an âyetleri ile ilgili açıklamalarının üçüncü kuşak olan tebeut-tâbiînden itibaren müstakil eserlerde derlenerek aktarıldığı bilinmektedir. Bundan sonra ise bu üç kuşak tarafından ortaya konan görüşleri derleyip aktaran kapsamlı tefsirler yazılmaya başlanmıştır (Bkz. Yolcu, 2016, s. 96). Bu eserler arasında 9. yüzyıl ortaları ile onuncu yüzyıl ilk çeyreği arasında yani Niketas Byzantios ile aynı dönemde yaşamış bir müfessir olarak Muhammed bin Cerîr et-Taberî’nin (839-923) 883 yılında tamamladığı bilinen *Câmiü’l Beyân an Te’vîli Âyi’l Kur’ân* adlı eseri Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiînden gelen rivayetleri toplamasıyla meşhur bir eser olarak bu görüşlerin birçoğunu bir arada sunması bakımından samed kavramı ile de ilgili aydınlatıcı bilgiler sunar.

Taberî’nin eserine bakıldığında o döneme kadarki müfessirlerin samed kavramının anlamı ile ilgili farklı görüşler beyan ettikleri ve aslında bu görüşlerin samed kavramının sözlük anlamı olarak bir arada sunduğumuz anlamlarının farklı müfessirler tarafından söylenmiş ifadeleri oldukları görülür. Bu görüşleri gruplandırarak aktaran Taberî’nin nakline göre müfessirlerden bazıları samed kelimesine “içi boş olmayan, yiyip içmeyen” anlamı vermişlerdir. Bu görüşte olanlardan Abdullah İbn Abbas, Mücâhid, Şa’bî, Saîd b. Müseyyeb, Dahhâk, Abdullah b. Bureyde, Hasan-ı Basrî ve İkrime’den nakledilen bir görüşe göre samed, ‘içi boş olmayan’ anlamına gelir. Şa’bî, samed kavramını “yiyip içmeyen”, Âmir de “yemeyen” anlamında açıklamıştır. Saîd b.

Müseyyeb samed kelimesini ayrıca 'hişvesi', yani işe yaramaz tarafı olmayan şekilde izah etmiştir (et-Taberî, 1984, ss. 344-345).

İkrime'den ve diğer bazı müfessirlerden nakledilen başka bir görüşe göre samed kavramı "kendisinden dışarıya bir şey çıkmayan", "doğurmamış ve doğurulmamış" demektir. Bu görüşü beyan edenlerden Ebu'l-Âliye ve Muhammed b. Kâ'b'a göre samed "O, ne doğurmuş ne de doğurulmuştur. Onun hiçbir dengi yoktur" demektir (et-Taberî, 1984, s. 346).

Şakîk, Ebû Vâil ve İbn Abbas'tan nakledilen başka bir görüşe göre "samed", 'efendiliği zirveye ulaşmış olan' demektir. İbn Abbas'ın samed kelimesinin "efendiliğinde zirveye ulaşmış" anlamıyla ilgili olarak Allah'a nispetle şöyle dediği de nakledilir:

"Samed yüceliğinde ve şerefinde kemale ermiş azîm ve şerif, hilminde kâmil olan halîm, zenginliğinde kemale ermiş ganî, ceberûtunda kemale ermiş cebbâr, ilminde kâmil olan alîm, hikmetinde kâmil olan hakîm, velhasıl O, şeref ve ululuğun her çeşidinde en mükemmel olandır. Bu sıfatlara sahip olan sadece o Allah'tır. Bu sıfatlar, O'ndan başkasına layık değildir"(et-Taberî, 1984, s. 346).

Katâde ve Hasan-ı Basrî'den nakledilen başka bir görüşe göre ise samed 'daim olan ve bâkî kalan' demektir. Yine Katâde'den rivayetle samedin "mahlûkatından sonra bâkî kalan" anlamına geldiği nakledilmiştir. Taberî Arap şiirinden içinde samed kelimesi geçen bazı beyitler naklederek Araplar nezdinde samed'in kendisine başvurulmuş ve kendisinden üstün biri bulunmayan efendi manasında kullanıldığını, âyette geçen samed kelimesinin de bu anlamda yorumlanmasının daha uygun olacağını söyler (Bkz. et-Taberî, 1984, ss. 347-348, 1996, ss. 273-274; ayrıca bkz. Karagöz, 2016, ss. 113-114).

Kurtubî, Dahhâk'tan rivayetle İbn Abbas'ın samed kavramı için "ihtiyaçların kendisine sunulduğu kimsedir" dediğini de nakleder (el-Kurtubî, 2006, s. 558). Müfessir tâbiîlerden Süddî el-Kebîr (ö. 745) "Allah sameddir" ifadesiyle ilgili olarak şöyle demiştir: "Arzu edilen hususlarda kendisine yönelen, bütün musibetlerde kendisinden yardım istenilendir"(es-Süddî el-Kebîr, 1993, s. 481; el-Kurtubî, 2006, s. 559). Süddî'nin samed kelimesinin aynı zamanda "içi boş olmayan" anlamına geldiğini söylediği de nakledilir (es-Süddî el-Kebîr, 1993, s. 481).

Kur'an'ın tamamını tefsir eden ilk müfessir olarak bilinen Mukâtil bin Süleyman (ö. 767) "Allah sameddir" ifadesini "O'nun yaratılmışlar gibi karın boşluğu yoktur" anlamında açıklamış ve bununla birlikte "mahlukatın ihtiyaçlarını kendisine arz ettiği ve onun önünde ikrar edip boyun eğdikleri efendi" anlamına geldiğinin söylendiğini de beyan etmiştir (Mukâtil bin Süleyman, 2006, s. 476).

Samed kelimesinin geçtiği İhlâs Suresi'nin nüzul sebebi ile ilgili olarak Taberî, müşriklerin Hz. Peygamber'e gelip ondan Rabbinin niteliklerini bildirmesini istemelerine karşılık ya da Yahudilerden bir grubun "Allah mahlûkatı yarattı, peki O'nu kim yarattı?" şeklindeki sorusuna cevaben bu surenin indirildiğini ifade eden bazı rivayetleri nakleder (Bkz. et-Taberî, 1984, ss. 442-443).

Kurtubî (2006, ss. 558-559); Ali, İbn Abbas, Ebû Vâil Şakîk bin Seleme ve Süfyân'ın şöyle dediklerini de nakleder: "Samed her türlü şeref ve efendilik alanlarında, efendiliği üstünlüğü en ileri derecede bulunan seyyid demektir". Buna örnek olarak da şairin şu beytinde bu anlamın

bulduğunu idile getirir: “Bir kılıçla tepesine dikildim, sonra ona dedim ki: Ey Huzeyfe! Al bu darbeyi sen (güya) seyyidsin, samedsin”.

Samed kavramı için Ebû Hüreyre'nin “hiç kimseye muhtaç olmayıp, herkesin kendisine muhtaç olduğu kimsedir”; Huseyn b. el-Fadl'ın “dilediğini yapan ve dilediğine hüküm verendir”, Mukâtil bin Hayyân'ın ise “hiçbir kusuru olmayan kâmil” anlamını verdiği de nakledilir (el-Kurtubî, 2006, s. 559). Samed kelimesinin dâim olan, bâkî kalan anlamıyla ilgili olarak sahabeden Zibrikân bin Bedr'in “Bir Seyyid ve Samed'in dışında dâim olan yoktur” dediği de nakledilir (et-Taberî, 1984, s. 347; el-Kurtubî, 2006, s. 559).

Taberî'den sonraki dönemlere ait tefsir eserlerinde Kurtubî'de görüldüğü gibi kelimenin diğer anlamlarına da işaret edilmekle birlikte “ihtiyaçlar için kendisine müracaat edilen” anlamının öne çıkarıldığı görülür. Mâtürîdî, tefsirinde “Allahu's-samed” ifadesini “Allah hiçbir şeye muhtaç olmayan, aksine her şey kendisine muhtaç olandır” şeklinde anlamlandırır ve ayeti “Cenâb-ı Hak zatının bir olduğunu zikredişinin ardından vafettiği birlik ilkesini zihinlere yerleştirmek için Samed olduğunu beyan etmiştir” şeklinde izah etmeye başlar. Mâtürîdî'nin açıklamasına göre samed şu anlama gelir: “Allah kendisinden başka herkesi (ve her şeyi) muhtaç konumda tutmuştur; öyle ki herkesin ihtiyaçları sebebiyle O'na yönelmesi vazgeçilmez bir gerçek olmuştur: Yaratılış açısından vücut bulmak, var olduktan sonra selâmet ve dirlik içinde olmak ve bir de lütfedilen varlığın devamını sağlamak açısından. Yokluktan sonra var oluş O'nsuz gerçekleşmez, vücut bulan varlığı sürdürmek de ancak O'nun sayesinde mümkündür. Kâinata ihtiyaçlar her varlığı kuşatmıştır, tâ ki var olmak ve mevcudiyetini sürdürmek konularında her şeyden müstağni oluş Allah'a özgü kalsın ve O'nun zatından dolayı var olduğu, zatından dolayı varlığını sürdürdüğü, başkasının varlık özelliklerinden münezzehe olduğu (uzak) olduğu tam anlamıyla açıklık kazansın” (el-Matürîdî, 2019, s. 193).

Erken dönem İslam toplumunda Allah'a cismânî özellikler atfederek tanımlamaları nedeniyle Mücessime ve Müşebbihe olarak adlandırılan bazı grupların olduğu da bilinmektedir. Ancak onların düşüncelerini etkileyen faktörlerin; Kur'an-ı Kerim'de Allah'la ilgili olarak geçen arşa istiva (arş üzerinde karar kılma), nüzûl (yukarıdan aşağıya inme) gibi fiiller ile Allah'a yed, vech, ayn (el, yüz, göz) gibi organlar nisbet eden naslar nedeniyle ortaya çıktığı ve bu anlayışların doğuşunda antropomorfik uluhiyet anlayışına sahip Yahudiliğin etkisi yanında âyetlerdeki ifadeleri hakikat-mecaz ayrımı yapmaksızın zâhirine göre anlam verme ve Kur'an'ın tevhid ilkesini aklî yönden yeterince temellendirememesi gibi nedenlerin bulunduğu şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır (Bkz. Üzüm, 2020, s. 448). Dolayısıyla bu tür anlayışlar insan biçimci bir tanrı anlayışını yansıtmakta olup İslam'ın tevhid anlayışıyla uyum sağlamadığı gerekçesiyle çok sayıda İslam bilgini tarafından eleştirilmiş ve Allah'ın bir cisim olmadığı hususu erken dönemden itibaren inanç konuları üzerine yazılmış eserlerde vurgulanmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse İmam Azam Ebû Hanîfe (ö.767), İmam Şâfiî (ö. 820), Ahmed b. Hanbel (ö. 855), Dâvûd ez-Zâhirî (ö. 884), Mâtürîdî (ö. 944) gibi âlimlerin eserlerinde Allah'a cisim özellikleri atfetmenin mümkün olmadığına yönelik beyanlar görülmektedir. Söz gelimi Ebû Hanîfe (ö. 767) *el-fikhul-ekber* adlı eserinde Allah'a şey denilebileceğini ancak onun diğer şeyler gibi olmadığını; Allah için şeyin manasının cisimsiz, cevhersiz (öz maddesiz), arazsız, sınırsız, rakipsiz, eşsiz benzersiz olduğunu

beyan eder (İmam Azam, 2016, s. 27). Ebû Hanîfe Allah'ın sıfatlarından söz ederken de "onu kendisinin vasfettiği gibi bir, samed, doğurmamış, doğurulmamıştır, onun dengi yoktur..." şeklinde vasfettiklerini ifade eder (İmam Azam, 2016, s. 52). İmam Şâfiî (ö. 820)'ye nisbet edilen aynı isimli eserde de hiçbir şeyin Allah'a benzemediği ve O'nun sınırlı ve sonlu olmaktan uzak olduğu (İmam Şafiî, 2016, s. 45), Allah'ın cevher, cisim ve araz olmadığı (İmam Şafiî, 2016, s. 47) O'nun sûretinin hiçbir sûrete benzemediği, Allah'a renk, oluşum, tat, sıcaklık, soğukluk vb. şeyleri izafe etmenin câiz olmadığı, Allah'ın mekandan zamandan, sınırlılıktan ve sonluluktan münezzehe olduğu vs. hususlar ifade edilmiştir (İmam Şafiî, 2016, s. 51). Mâtürîdî (ö. 944) *Kitâbü't-Tevhîd* ve *Akâde Risâlesi* gibi eserlerinde Allah'ın cisim olması veya cisim diye adlandırılmasının câiz ve mümkün olmadığını vurgulamış (Mâtürîdî, 2017, s. 119; Yeprem, 2015, s. 19), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinde ise samed kelimesinin ikinci anlamı olan kof/içi boş olmayan anlamını açıklarken yaratıklarda olan içi boş olma özelliğinin parçalardan oluşup içi sanki kof gibi birtakım yarı ve deliklerin bulunmasından ibaret olmalarını gösterdiğini, samed'in ise som anlamında "Allah'a ait olan vahdâniyetini nitelemesi ve başkasına ait ehadiyyet özelliğinden münezzehe oluşunun dile getirilmesi demek" olduğunu beyan etmiştir (Mâtürîdî, 2019, s. 394).

Samed kelimesi onuncu yüzyıldan sonraki tefsir literatüründe de ağırlıklı olarak "her şeyin kendisine muhtaç olduğu ama kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan" anlamında açıklanmıştır. Örneğin Zemahşerî'nin (ö. 1144) İhlâs Sûresi'nin 1. ve 2. ayetlerini şöyle tefsir ettiği görülür: "O, tanıyıp bildiğiniz; göklerin, yerin ve sizin yaratıcısı olduğunu ikrar ettiğiniz Allah'tır, birdir; ulûhiyeti ortaklık kabul etmeyecek şekilde tek başına yürütendir. Her mahlûkun, dileğini kendisine havale ettiği, O'ndan müstağni kalamadığı, kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan Zat O'dur" (ez-Zemahşerî, 2020, s. 1462). Zemahşerî'ye göre ayette geçen es-samed ifadesi "O'nun tek 'kendisine muhtaç olunan' yegâne varlık oluşunun betimlenmesidir" (ez-Zemahşerî, 2020, s. 1463).

Zemahşerî samed isminin ilişkisi olduğu düşünülen diğer isimlerle ilgili olarak da açıklamalar sunar. Buna göre samed tanımlaması ile "Allah mutlak olarak 'kendisine yegâne muhtaç olunan' olunca [olduğu açıklanınca] bu da O'nun Gani (hiçbir şeye muhtaç olmayan) olduğu anlamına gelir. Allah'ın âlim olmasının yanı sıra ganî olmasında ise, çirkinin çirkinliğini ve kendisinin buna ihtiyacı olmadığını (çirkinliği yaratmaktan münezzehe olduğunu) bildiği için, O'nun çirkinliklerin fâ'ili olmayan bir âdil-i mutlak oluşu yatmaktadır" (ez-Zemahşerî, 2020, s. 1464).

Günümüz meâl ve tefsirlerinde de samed kavramının "hiçbir şeye muhtaç olmayıp herkesin kendisine muhtaç olduğu" anlamında açıklandığı görülür. Örneğin Türkiye Diyanet Vakfı yayınları arasında günümüz akademisyenlerinden oluşan bir heyet tarafından hazırlanan *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* adlı eserde "sûredeki bağlamına göre samed 'varoluş bakımından kimseye muhtaç olmayıp her şeyin varlık ve devamını kendisine borçlu olduğu vâcibü'l-vücut demektir" şeklinde açıklamada bulunulur (Bkz. Karaman vd., 2020, ss. 715-716).

Özetleyecek olursak samed kavramının Arapçada ağırlıklı olarak 1) "ihtiyaçlar için kendisine müracaat edilen yüce efendi"; 2) "dâim, bâkî"; 3) "içi boş olmayan" şeklinde üç temel anlamının bulunduğu görülmektedir. İslamî literatürde dinî bir terim olarak ise samed kavramının ilk iki anlamını kapsayacak şekilde "ihtiyaçlar için kendisine müracaat edilen fakat kendisi hiçbir şeye

muhtaç olmayan ebedî ve bâkî yüce varlık” anlamında Allah’ın sıfat ve isimlerinden birisi olarak açıklanmış ve kelimenin cisim algısı çağrıştıracak bir anlamının olmadığı da farklı dönemlerde yaşamış müfessirler tarafından vurgulanmıştır.

2. BİZANSLI YAZARLARIN “SAMED” KAVRAMINA VERDİKLERİ ANLAM VE BU ANLAM ÜZERİNDEN MÜSLÜMANLARIN TANRISI HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Doğulu Hristiyan din bilginleri arasında İslam aleyhinde ilk reddiyeyi yazan Yuhanna ed-Dımaşkî (Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός: Ioánnēs ho Damaskēnós/Ioannes Damascenus/John of Damascus/ ö. 749?) ile başlayan polemiksel gelenek Dımaşkî’nin yaşadığı manastırda eğitim alan ve onun eserlerini okumuş birisi olarak zihnî anlamda takipçisi ve öğrencisi olarak görülen Theodore Ebû Kurre (Becker, 1912, s. 178; Eichner, 1936, s. 136) ile Bizans’a geçmiş ve ondan sonra Niketas Byzantios ve diğer Bizanslı teolog ve bilginler eliyle devam ettirilmiştir. Bu bağlamda Theodore Ebû Kurre ile Niketas Byzantios’un eserlerinin kendilerinden sonra gelen Bizanslı yazarlara kaynaklık etmiş olmaları bakımından ön plana çıktıkları görülmektedir. Wolfgang Eichner Bizanslıların İslam hakkındaki görüşlerini ele aldığı makalesinde Bizanslı yazarların İslam hakkında aktardıkları bilgilerde birbirlerine bağımlılıklarını bir tablo içerisinde sunmuştur. Eichner’in verdiği bilgilere göre Theodore Ebû Kurre zihnî anlamda Dımaşkî’ye bağlı iken, Dımaşkî’ye atfedilen *Disputatio Saraceni et Christiani* ve 11. yüzyılda Samonas’ın *Disceptatio* eserleri Theodore Ebû Kurre’nin yazılarına dayanmaktadır. Ayrıca 11. yüzyıldan Euthymios Zigabenos’un *Panoplia Dogmatica* adlı eserinde yazdıkları Dımaşkî ve Niketas’ın yazdıklarının ötesine geçmezken, 12. yüzyıl yazarlarından Akominatos olarak da bilinen Niketas Honiatis’in *Thesaurus* adlı eserinde verdiği bilgiler ise Dımaşkî, Niketas ve Zigabenos tarafından verilen bilgilere dayanmaktadır (Bkz. Eichner, 1936, ss. 133-134). Ayrıca 14. yüzyılda Kantakuzenos ve 15. Yüzyılda II. Manuel Palaialogos gibi yazarlar da Niketas’ın eserindeki bilgilere dayanarak İslam hakkında eleştiri ve değerlendirmeler yapmışlardır.

Bu yazarların eserlerinde en dikkat çekici noktalardan birisi Müslümanların tanrı inancı hakkında ortaya koydukları düşünce ve eleştirilerde görülmektedir. Bu düşünce ve eleştirilerin kaynağının ise Theodore Ebû Kurre ve Niketas Byzantios’un eserlerinde Kur’an’da Allah’ı tanımlayan bir sıfat olarak geçen samed kelimesine Grekçe karşılık olarak verdikleri anlam olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Daniel J. Sahas’ın Dımaşkî hakkında yazdığı *John of Damascus on Islam. The ‘Heresy of the Ishmaelites’* adlı eserinde işaret ettiği bir nokta dikkat çekicidir. Sahas, Dımaşkî’nin eserinde Hz. Muhammed’in tebliğ ettiği tevhid inancını kastederek “O, doğrulamamış, doğurmamış ve her şeyi yaratan” bir Tanrı’nın olduğunu söylüyor derken, Dımaşkî’nin “samed” kelimesini “her şeyi yaratan” anlamında aktardığını, sonraki Bizans polemikçilerinin ise bu kelimeyi “tamamen küre şeklinde/küresel” (*all-spherical*) ya da “yuvarlak dövülmüş/çekiçlenmiş öz” (*round hammered compact*) şeklinde Grekçeye tercüme ettiklerini ifade eder. Sahas’a göre “samed” kelimesini bu şekilde aktaran ilk kişi olan Niketas Byzantios muhtemelen ya Arapça bilgisi olmadığından ya da polemik amacıyla eserlerinde bu kelimeyi “tamamen küresel” (*all-spherical*) ve “her yönden çekiçlenmiş” (*hammered all around*) anlamında

Grekçe kelimelerle aktarmış ve Müslümanların Tanrı'yı katı bir cisim gibi anladıklarını, aksi halde ona yuvarlak bir şekil atfetmeyecekleri açıklamasını yapmıştır. Tanrı cismanî bir küre olunca da Müslümanların işitemeyen, göremeyen, idrak edemeyen ve hatta başkasının yardımı olmaksızın hareket edemeyen bir Tanrı'ya inandıklarını iddia etmiştir. Niketas'tan sonra Zigabenos (Euthymios Zigabenos/ 12. Yy.) ve Kantakuzenos (14. Yy.) gibi yazarlar da Niketas'ın ifadelerini olduğu gibi aktararak aynı algıyı devam ettirmişlerdir. Sahas, Niketas'ın ortaya attığı bu düşüncenin muhtemelen Theodore Ebû Kurre'ye dayandığı görüşündedir. Çünkü Arapça bilen Theodore Ebû Kurre "samed" kelimesini bir eserinde mecazî olarak 'sağlam şekilde çekiçlenmiş' (*firmly hammered in*) ya da 'masif/ sağlam' (*solid*) anlamında Grekçeye tercüme etmiştir (Bkz. Sahas, 1972, s. 77).

Craig L. Hanson (1996, s. 64)'un ifadeleri de Sahas'ın tespitiyle aynı doğrultudadır. Hanson'un verdiği bilgilere göre Niketas "samed" kelimesini önce "tam küre" (*all-spherical*) daha sonra da "masif/katı, çekiçle dövülmüş metalden yapılmış" (*made of solid, hammer-beaten metal*) şeklinde tercüme etmiştir. Hanson'a göre Niketas'ın, Theodore Ebû Kurre'nin "samed" kelimesine yaptığı mecazi tercümeden haberdar olduğu açıktır ve Niketas bu imgelemeyi daha olumsuz çizgilerle geliştirme yolunu seçmiştir. Buradan yola çıkarak da İslam'ı Tanrı'yı maddî bir kavram şeklinde benimseyen tuhaf ve hatta pagan bir din olarak tanımlayıp alay konusu etmiştir (Ayrıca bkz. Sahas, 2022, s. 439).

Wolfgang Eichner (1936, ss. 158-159)'in Bizanslı yazarların eserlerinde Müslümanların Allah inancına yönelik kavramsal tanımlamalarıyla ilgili tespitleri de Sahas ve Hanson'ın değerlendirmeleriyle örtüşmektedir. Makalesinde önce Dımaşkî'nin "samed" kelimesine verdiği anlama işaret eden Eichner, daha sonra Dımaşkî'nin öğrencisi Ebû Kurre'nin bu tanımlamayla yetinmeyip İslam'da Allah'ın 'tek' ve 'çekiçlenmiş' (μοννάξ, σφνρόττηκτος/"*einziger*", 'gehaemmerter') olduğu şeklinde ifade kullandığını belirtir.

İslam üzerinde yaptığı çok sayıda çalışmaları yanında 1966 yılında Kur'an'ın Almanca tercümesini de yapıp yayımlamış bir oryantalist olan Rudi Paret de samed kavramı ile ilgili makalesinde² "başta Bizanslı Niketas, hatta Ebû Kurre olmak üzere Hristiyan kelimcilerin (Kontroverstheologen) samed terimi münasebetiyle Müslümanları haksız yere, Allah'ı sabit bir gövde şeklinde tasavvur etmekle itham ettiklerini" belirtmiştir (Paret, 1995, s. 180). Ayrıca Bizanslı yazarların İslam'a yönelik polemiksel yaklaşımlarını inceleyen çalışmalarda Ebû Kurre ve Niketas'ın samed kavramına verdikleri anlam üzerinden Müslümanların tanrı inancına yönelttikleri eleştirilerin sonraki Bizanslı bilginler üzerindeki etkilerine sıklıkla dikkat çekildiği görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada bu iki yazarın eserlerinde samed kavramının Grekçe çevirisi olarak verdikleri anlam ve bu anlam üzerinden yönelttikleri eleştiriler üzerinde durup daha sonra diğer yazarların değerlendirmelerini inceleyeceğiz.

² "Der Ausdruck samad in Sure 112, 2", *Der Islam* 56 (1979), s. 294-295: Bu makale "İhlas/2'deki samed İfadesi Üzerine" şeklinde Türkçeye çevrilip Paret'in diğer bazı makaleleriyle birlikte derlenerek Ömer Özsoy tarafından Kur'an Üzerine Makaleler (1995, Ö. Özsoy, Çev. Bilgi Vakfı Yayınları) adıyla kitap halinde yayımlanmıştır.

2.1. Theodore Ebû Kurre (Θεόδωρος Ἀβουκάρας; Theodoros Aboukaras / Theodore Abu Qurrah / Tawadrūs Abū Qurrah / ö. 820-825)

Edessa (Urfa) doğumlu olup İslam hakkında Arapça eserler yazan ilk Hristiyan din adamlarından biri ve 'Harran'ın piskoposu' olarak bilinen Theodore Ebû Kurre'nin hayatıyla ilgili olarak; gençliğinde Yuhanna ed-Dımaşkî'nin de hayatının son dönemini geçirdiği Kudüs yakınındaki Mar Saba manastırında keşiş olduğu, daha sonra Harran piskoposu olarak atandığı, Monofizit Hristiyanlara karşı münazaraları yanında gerçekleşmiş olup olmadığı kesin olmamakla birlikte Halife Me'mûn ile görüştüğü ve halifenin nezaretinde teolojik münazaralara katıldığına dair bilgiler nakledilmektedir. Ebû Kurre; Maniheistlere, Yahudilere, ikon karşıtlarına, Monofizit ve Nestûrî Hristiyanlık öğretilerine ve İslam'a karşı yazdığı polemiksel eserleriyle tanınmıştır. On altısı Arapça diğerleri Grekçe olmak üzere toplamda otuz kadar risale şeklindeki eserlerinde İslam öğretilerine doğrudan ya da dolaylı şekilde reddiyede bulunan Theodore Ebû Kurre'ye göre "Ortadoğu'da Hristiyanlık haricindeki dinlerin özellikle de İslam'ın insanlar tarafından kabul edilmesinin nedeni nefsanî arzulara hitap eden bir ahlak sunmalarıydı" (Lamoreaux, 2009, ss. 439-440; Ayrıca bkz. Griffith, 1997, ss. 273-257).

Theodore Ebû Kurre'nin Arapça yazdığı eserlerle Grekçe yazdıkları arasında kullandığı dil ve üslup açısından fark bulunmaktaydı. Arapça yazdığı eserlerde İslam'dan isim olarak nâdiren bahseden ve bunun yerine 'inanç iddiasında olanlar ve 'Tanrı tarafından kendilerine kitap indirildiğini iddia edenler' gibi ifadelerle Müslümanlara atflarda bulunan Theodore Ebû Kurre bu eserlerinde İslamî teolojideki terimleri kullanarak Hristiyanlık savunması yaparken Grekçe yazdığı eserlerde ise muhaliflerini daha açık şekilde Sarazenler (Sâre'nin kovduğu Hacer'in soyundan gelenler anlamında), Hacerîler ve Araplar gibi tabirlerle belirtiyordu. Grekçe eserlerinde argümanlarını oluştururken kullandığı dil Arapça olanlardakinin aksine incelikten uzak ve İslam peygamberini ahlâksızlıkla, delilikle, hakikati bilerek değiştirmekle ve en dikkat çekici olanı da Tanrı'nın düşmanı olmakla ve bir cine tutulmuş olmakla suçlayacak noktaya kadar ulaşıyordu. Theodore Ebû Kurre'nin Arapça yazdığı eserler pek fazla yaygınlık kazanmazken Grekçe yazdığı risaleler el yazması nüshalarla geniş çapta yayılmış ve popüler hale gelmişti (Lamoreaux, 2009, ss. 440-441; Ayrıca bkz. Simelidis, 2011, s. 910).

Bizanslı teologlar İslam'ın sunduğu tevhid inancının özünü yansıtmaması bakımından İhlâs Sûresi'nin taşıdığı önemin farkındaydılar. Onların bu sureye özel önem göstermelerinin bir başka nedeni de bu sûrenin Hristiyanların teslis şeklindeki Tanrı inançlarına karşı olduğunu düşünmüş olmalarıydı (Meyendorff, 1964, s. 122; Simelidis, 2011, s. 891). Teslis öğretisinin mutlak hakikat olduğuna inanan ve savunan bir Hristiyan teolog olarak Theodore Ebû Kurre de Grekçe yazdığı risalelerinden *Opusculum XX* olarak bilinen eserinde İhlas Sûresi'nin tercümesini yaparak İslam inancı hakkında eleştiride bulunurken sûrede geçen samed kelimesini Grekçeye οφροπόπηκτος (*sphyropēktos*) kelimesiyle aktarmıştır. Theodore Ebû Kurre'nin eserinde İslam peygamberine "Hacerîlerin yalancı peygamberi" şeklinde ithamda bulunarak İhlâs Suresi'nin çevirisini yaptığı kısım eserin Reinhold Gleis ve Adel Theodor Khoury (1995, s. 99) tarafından yapılan Almanca çevirisinde şöyle geçer:

“Er sagte nämlich, von einem Demon besessen, <folgendes> : “Gott hat mich gesandt, das Blut derer zu vergießen, die das Göttliche als eine dreifaltige Natur verehren, und all derer, die nicht sagen: ‘Gott ist der Einzige, Gott ist der Beständige (mit dem Hammer geschmiedet), der weder zeugte noch gezeugt wurde und dem auch kein Teilhaber entstanden ist.”

[Yâni o [Muhammed] bir cin [ona] musallat olmuş halde iken [şunu] dedi: Tanrı beni Tanrısal olanı üç unsurlu bir tabiat olarak yüceltenlerin [teslise inananların] ve tüm ‘Tanrı tektir, Tanrı (çekiçle dövülmüş) sağlam/dayanıklı olandır, doğurmamış, doğurulmamış ve ortağı olmayandır’ demeyenlerin kanını akıtmam için gönderdi.]

Metnin Simelidis (2011, s. 910) tarafından yapılan İngilizce çevirisinde Theodore Ebû Kurre’nin kullandığı *sphyropēktos* kelimesi *solid* kavramı ile birlikte aktarılır:

“While possessed by a demon, he said: “God sent me to shed the blood of those who honor God as three hypostases and of all those who do not say: ‘God is one, solid (*sphyropēktos*), who did not beget and was not begotten and has no partner.”

[Bir cin [ona] musallat olmuş halde iken o [Muhammed] dedi ki: Tanrı beni Tanrıyı üç unsur sayanların [teslise inananların] ve tüm ‘Tanrı tektir, *sphyropēktos*’tur, doğurmamış, doğurulmamış ve ortağı yoktur’ demeyenlerin kanını akıtmam için gönderdi.]

Theodore Ebû Kurre’nin burada *samed* kelimesine Grekçe karşılık olarak verdiği *sphyropēktos* (*σφυρόπηκτος*) kelimesi “çekiçle sıkılaştırılmış/yoğunlaştırılmış” (*built compact with a hammer*), “sağlamlaştırılmış” (*consolidated*) ya da “sağlam/dayanıklı” (*well-built*) anlamına gelmektedir (Sophocles, 1900; Simelidis, 2011, s. 911). Daniel Sahas (2022, s. 436) ve Sidney Griffith (1997, s. 262) bu kelimeyi İngilizceye “küre şeklinde dövülerek sıkılaştırılmış” (*beaten solid to/into a ball*); *Glei ve Khory ise* yukarıda görüldüğü üzere “(çekiçle dövülmüş) sağlam/dayanıklı” (*Beständige “mit dem Hammer geschmiedet”*) şeklinde çevirmişlerdir. Simelidis (2011, ss. 910-911)’in ifadesine göre *Sphyropēktos* kelimesi Theodore Ebû Kurre’nin sûrenin son ayetinde geçen bir diğer kelime olan *kufuv* (denk) kelimesi için kullandığı *antimeristēs* (“ἀντιμεριστής”, ortak/partner) ile birlikte “*hapax legomena*” örnekleridir, yâni Grek edebiyatında sadece bir defa geçen kelimelerdir ve Theodore Ebû Kurre tarafından *samed* ve *kufuv* kavramlarına karşılık olarak üretilmişlerdir.

Ebû Kurre’nin eserinin Münih Eyalet Kütüphanesinde (Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS gr. 66, sixteenth century) bulunan ve eserin A nüshası olarak bilinen nüshada *samed* kavramına karşılık olarak *sphyropēktos* kelimesi bulunurken Fransa Millî Kütüphanesi’nde (Paris, Bibliothèque nationale de France, MS gr. 1111, eleventh century) bulunan Y nüshasında ise *sphyropēktos* yerine *στειροπηκτος* (*steiropēktos*), “kısır/barren-built,” ve sûrenin son ayetindeki “denk” kelimesine karşılık olarak verilen *antimeristēs* yerine *antimerimnētēs* (Simelides’ göre anlam: *the one who cares in turn/ sırayla bakan*) kelimesi geçmektedir. Simelidis, Lamouraux’un yayımladığı çeviride de kısır yapılı anlamına gelen *steiropēktos* kelimesinin geçtiğini ve Lamouraux’un “kısır yapılı terimi [*barren-built*] Kur’an’da geçen (genellikle ‘ebedî’ [*eternal*] ya da ‘mutlak’ [*absolute*] olarak tercüme edilen) *samed* teriminin ya kasıtlı bir yanlış tercümesi ya da bir yanlış anlama olduğu görünüyor” değerlendirmesini yaptığını belirtir. Simelidis buna karşın eserin eski nüshalarında bulunan bazı hatalardan söz eder ve metni Almanca tercümesiyle birlikte

yayımlayan Gleis ve Khory'nin de bu Y nüshasındaki farklılıkların metnin çoğaltıldığı dönemde yapılmış "bir keyfi düzeltme işlemi" (*eine frühe willkürliche Bearbeitungstätigkeit*) özelliği gösterdiğini ileri sürdüklerini belirterek A nüshasındaki kelimelerin orijinal metni yansıttığı kanaatini dile getirir (Bkz. Simelidis, 2011, ss. 911-912). Ancak bu metinde *sphyropēktos* yerine kısır-yapılı (*barren-built*) anlamına gelen *steiropēktos* kelimesinin bulunmasıyla ilgili olarak şöyle bir ihtimal de söz konusu olmuş olabilir: Eğer *steiropēktos* kelimesi Theodore Ebû Kurre'nin değil de metni çoğaltan[lar]ın keyfi bir düzeltme işlemi ile yaptığı bir hata olduğu varsayılırsa metinde bu düzeltme işlemi yapan[lar] sürede *samed* kelimesinden sonra 3. ve 4. ayetlerde geçen "doğurmamış ve doğurulmamıştır" ifadelerinden yola çıkarak *samed* kelimesini "kısır" (*steiropēktos*) anlamında yorumlamış olmaları mümkündür. Bu durumda Theodore Ebû Kurre'nin yorumlayarak "çekiçle sıkılaştırılmış/sağlam/masif" anlamlarında *sphyropēktos* şeklinde aktardığı *samed* kelimesinin eserin düzeltilen nüshasında yeni bir yorumlamayla "kısır-yapılı" (*steiropēktos*) şeklinde aktarıldığı düşünülebilir.

2.2. Niketas Byzantios (Νικήτας Βυζάντιος / Nicetas of Byzantium/ ö. geç 9. Yy)

Bizanslı yazarlar arasında Dımaşkî ve Ebû Kurre'dan sonra İslam'a karşı yazdığı polemiksel eseri ile bilinen ve *Samed* kavramına verdiği anlamla kendisinden sonra Müslümanların inandıkları tanrının küre şeklinde metal bir cisim olduğu algısının oluşmasına neden olan diğer yazar Niketas Byzantios'tur. Filozof (*philosophos*), öğretmen (*didaskalos*) ve aristokrat (*patrikios*) ünvanlarıyla anılan Niketas'ın doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte eserlerinde yer alan bilgilerden yola çıkarak 9. yüzyılın erken ve geç dönemleri arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. Niketas'ın 842-867 yılları arasında Bizans imparatorları III. Michael ve IV. Leo dönemlerinde yıldızının parladığı bilinmekte olup Abbasî hilafeti tarafından Bizans'a gönderilen iki mektuba karşı yazdığı cevabî mektuplar ve eserlerindeki diğer bilgilerden yola çıkarak 860-885 yılları arasındaki dönemde aktif görevde olduğu değerlendirilmiştir (Rigo, 2009a, ss. 751-752).

Niketas 870 yılı civarında Bizans İmparatoru III. Michael'in emri ile İslam aleyhinde yazdığı *Confutatio falsi libri quem scripsit Mohamedes Arabs* (*Refutation of the Book forged by Muhammad the Arab/Arap Muhammed tarafından uydurulan kitaba reddiye*) ya da *Refutatio Mohammedis* (*Muhammed'e Reddiye*) / *Refutation of the Quran* (*Kur'an'a Reddiye*) adlarıyla bilinen eserinde³ üç yerde İhlâs Sûresi'nde geçen "samed" kelimesine atıfta bulunmuştur.

İslam'a reddiye olarak yazdığı bu eserinde İslam'ın mukaddes kitabı Kur'an-ı Kerim'e 'bir taşralı kitapçığı' (*a rustic booklet*) ve 'eskilerin masalları' (*forged mythography*/literal: uydurma mitler koleksiyonu) (Bkz. Sahas, 1972, s. 77) gibi ağır hakaretli tabirler kullanmış olan Niketas, 30 bölümden oluşan eserinde Kur'an'ın Bakara Sûresi'nden Felak Sûresi'ne kadar (2-113) olan surelerine ve farklı sureler içinden seçtiği İslam'da Allah'ın kelâmı, Allah, kötülüğün kökeni, cennet ve melekler, Müslümanlar ve Hz. İbrahim'in mirası gibi konu ve kavramlar içeren bazı âyetleri Hristiyanlık öğretileriyle karşılaştırmalar yapmak suretiyle tenkit etmeye çalışmıştır (Rigo, 2009a, s. 755).

³ Niketas'ın İslam aleyhinde yazdığı bu eseri ile Abbâsî hilafetine gönderilen iki mektubu Almanca tercümeleriyle birlikte Karl Förstel tarafından 2000 yılında *Niketas von Byzanz* adlı eser içinde yayımlanmıştır.

Niketas'ın eserinde 30 kısım halinde yazdığı reddiye bölümlerinde (*Confutationes*) samed kelimesine karşılık olarak kullandığı *holosphyros* ve *holosyphairos* kelimelerinin geçtiği kısımların çevirileri şöyledir:

1. Niketas, önce eserinin 1. Bölümü olan *Confutatio 1'* de samed kavramını "tamamen küre biçimli" anlamındaki *holosyphairos* kelimesiyle aktarır:

"Teoloji alanında o [Muhammed] Tanrı küre biçimlidir ya da daha doğrusu kendi dediğine göre O'nu kesinlikle maddî bir cisim olarak düşünerek Tanrı tamamen küre biçimlidir (*holosyphairos*) [şeklindeki] bu dinsizce ifadeyi telaffuz etti. Aksi halde O bir küre şeklini alamazdı. Bu durumda [Tanrı] ona göre maddî bir küre olunca, O ne işitebilecek, ne de zihnen görebilecek, yâni meselâ başka biri tarafından hareket ettirilecek olursa ve hatta yokuş aşağı anlamsızca hareket ederse tekrar hareket edemeyecektir." (Förstel, 2000, s. 45; Sahas, 2022, s. 439; Simelidis, 2011, s. 903)

2. Niketas, ikinci olarak *Confutatio 18'* de samed kavramına karşılık olarak *holosphyros* kelimesini kullanarak İhlas Sûresi'nden söz eder:

"Yüz on birinci efsane şöyledir: "De ki, O Tanrı tektir, Tanrı *holosphyros'*tur. Kimseyi doğurmamış, O ne doğurulmuştur ne de kimse ona benzerdir. Eğer *holosphyros* küre şeklini değil de masif/sağlam ve sıkıştırılmışlık özelliğini niteliyorsa, bu da maddî cisimlerin bir özelliğidir"(Förstel, 2000, ss. 116-117; Simelidis, 2011, s. 903; Høgel, 2010, s. 117; Sahas, 2022, ss. 438-439). Förstel (2000, s. 117) bu kısmın tercümesinde *holosphyros'*a Almanca karşılık olarak "undurchdringlich" (nüfuz edilmez) kavramını kullanır.

3. Samed kavramı Niketas'ın eserinde son olarak İhlâs Suresi'nde geçen Allah tasavvuruna reddiyede bulunmak için yazdığı *Confutatio 24'*te "Yine Onun 'Tanrı *Holosphyros'*tur. Doğurmamış Ve Doğurulmamıştır' İfadesine Karşı" şeklindeki başlık içerisinde *holosphyros* kavramıyla aktarılır (Bkz. Förstel, 2000, ss. 126). Förstel (2000, s. 127) bu kısmın tercümesini yaparken Niketas'ın kullandığı *holosphyros* kelimesini yine "undurchdringlich" (nüfuz edilmez) kelimesiyle Almanca'ya aktarır.

Simelidis (2011, s. 911) Ebû Kurre'nin kullandığı *sphyropēktos* kelimesinin aslında Niketas'ın eserinde geçen *holosphyros* kelimesinin aşan anlamlısı olduğunu ancak çağrıştırdığı anlam bakımından aralarında küçük bir fark bulunduğunu söyler. Simelidis'e göre *holosphyros* (ὀλόσφυρος) sağlam/masif olma durumunu (*condition of being solid*) ifade ederken *sphyropēktos* (σφυροπηκτος) aynı zamanda en azından *holosphyros'*tan çok daha ileri derecede sağlamlaştırma sürecini (*process of consolidation*) ifade eder.

Meyendorf (1964, s. 125) makalesinde *holosphyros* kelimesini "çekiçle dövülmüş metalden" (*of hammer-beaten metal*) şeklinde aktarırken Hanson (1996, s. 64) aynı kelimeyi "çekiçle dövülmüş masif/sağlam metalden yapılmış" (*made of solid, hammer-beaten metal*); Karl Förstel (2000, s. 117) "nüfuz edilmez/içine girilmez/içinden geçilmez" (*undurchdringlich*) şeklinde çevirmiş; Sahas (2022, s. 434) da kelimenin literal anlamının "küre şeklinde dövülmüş masif metalden yapılmış (*made of solid metal beaten to a spherical shape*) olduğunu ifade etmiştir.

Batılı araştırmacılar genel olarak samed kelimesine karşılık olarak verilen Grekçe kelimelerin doğru bir çeviri olmadığına ve/veya bu kelimelerin kullanımının arka planında ön yargı ve polemiksel amaçların bulunduğu yönelik kanaatlerini dile getirmişlerdir. Simelidis (2011, s. 888) Bu bağlamda araştırmacıların samed kelimesine karşılık olarak verilen Grekçe kelimelere yönelik değerlendirmelerinden söz ederken Khoury'nin bunu "acemice bir çeviri" olarak değerlendirdiğine işaret eder. Simelidis (2011, s. 888)'in de işaret ettiği araştırmacılarından Hanson, Theodore Ebû Kurre'nin samed kelimesine verdiği mecazi anlamdan haberdâr olduğunu düşündüğü Niketas'ın bunu daha olumsuz çizgilerle geliştirme yolunu seçtiğini (1996, s. 64) ve ilahî sıfat olan samed'e karşılık olarak tevbe ritüeli için oluşturdukları lanetleme metni içine de koydukları *holosphirosun* "aşağılama amaçlı olduğu besbelli bir çeviri hatası" (1996, s. 75) olduğunu beyan etmiştir. Sahas (1972, s. 77), Niketas'ın kelimeyi yanlış anlamasının "sadece bir kelimenin dikkatten kaçmasıyla değil aslında bir önyargılı tutumun sonucu ve Allah hakkındaki Kur'ânî beyanın yanlış yorumlanması" olduğunu; Kees Versteegh (1991, ss. 61-62) bunun "kelimeyi Arapçaya bu anlamda (*sphyropektos*) ilk çeviren Theodore Ebû Kurre'nin zamanından itibaren İslam aleyhinde yazılmış Hristiyan polemikleri içerisindeki standart örneklerden biri" olduğunu; Griffith (1997, s. 262) ise Niketas'ın çok literal anlamda başlangıçta muhtemelen polemiksel nedenlerle seçilmiş bu kelimeyi Müslümanların maddî, cismânî bir Tanrı'ya inandıklarını iddia etmek için seçtiğini söylemiştir.

Niketas'ın eseri üzerinde inceleme yapan araştırmacılar ayrıca genellikle Niketas'ın Arapçaya hâkim olmadığı ve kullandığı çevirileri o dönemde mevcut bir Grekçe Kur'an çevirisinden almış olabileceği yönünde değerlendirmede bulunmuşlardır. Hatta Niketas'ın eseri Bizans'ta 9. yüzyılda Kur'an'ın tam veya kısmî bir Grekçe tercümesinin bulunduğu kanıtı olarak değerlendirilmiştir (Rigo, 2009a, s. 755). Christian Høgel (2013, s. 175). Kur'an'ın Batı dillerine yapılan ilk tercümesi ise 1143 yılında Cluny Manastırı Başrahibi Peter the Venerable'in direktifiyle oluşturulan tercüme heyetinde bulunan İngiliz Robert of Ketton tarafından Ortaçağ Hristiyan dünyasının resmî dili olan Latinceye yapılan tercümesi olmuş ve bu çeviri yaklaşık on ikinci yüzyıl ortalarından on yedinci yüzyıl geç dönemine kadar okunmuştur (Burman, 2007, ss. 15-16). Niketas'ın polemiksel olduğu belli olan ve Kur'an'ın gerçek mesajını kavrama noktasında bir dikkat göstermediğini belirttiği bu risalesinde o dönemde mevcut olan çeviriden faydalanmış olduğu kanaatini dile getirir. Høgel'e göre Niketas, kullandığı Grekçe Kur'an'ı yorumlayarak aktardığında aktardığı içeriğin çoğunluğu biçimi bozulmuş ve yanlış bir şekilde sunulmuş, alıntı yaptığı yerlerde ise metni görüldüğü şekliyle basitçe kopyalamıştır. Bu nedenle Høgel, Niketas'ın yorumlamalarını genellikle Grekçe metnin hatalı bir yorumu olarak görürken yaptığı alıntılarının ise güvenilir olduğunu düşünür. Buna binaen Høgel, Niketas'ın aktardığı çevirilerde Arapça Kur'an metni ile kelime sıralaması birebir aynı olan kısımların o zaman Niketas'ın elinde olan Grekçe çeviriden alındığını, uyuşmayan yerlerin ise Niketas'ın yorumlamaları olduğunu söyler.

Simelidis de Niketas'ın kelimeye anlam vermekte zorlanmasından dolayı bu kelimeyi bir Grekçe Kuran çevirisinden almış olabileceğini düşünür. Bu Kur'an çevirisini kimin yapmış olabileceği konusunda da çeşitli teoriler ileri sürülmüştür. Tercümanın ana dilinin Arapça mı, Süryanice mi yoksa Grekçe mi olduğu ya da Hristiyan olup olmadığı ve çevirinin dil bilimsel

özellikleri gibi konularda akıl yürütülmeye çalışılmıştır. Ancak ortada bir metin olmadığı için böyle bir çevirinin varlığıyla ilgili görüşler varsayımdan öteye geçmemiştir. Mevcut olan yalnızca Niketas'ın eserinde 112 parça halinde bulunan Kur'an'ın çeşitli bölümlerinden seçilmiş toplamda 200 civarında ayetin çevirisidir. Dolayısıyla yapılan tüm yorumlar Niketas'ın eserindeki çevirilere dayanmaktadır (Bkz. Simelidis, 2011, ss. 893-900; Bu konudaki görüş ve değerlendirmeler için ayrıca bkz. Versteegh, 1991, ss. 52-68).

2.3. Niketas'ın İzinden Gidenler

Bizanslı yazarlar samed kavramına ilk olarak Ebû Kurre'nin verdiği anlamın Niketas ile yerleşik hale gelmesiyle oluşan algıya dayanarak eserlerinde İslam peygamberine karşı söylem geliştirmeye ve Müslümanların bâtil bir Tanrı inancı olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Niketas'ın eserinin sonraki yüzyıllarda Euthymios Zigabenos, Nikitas Honiatis ve Bartholomaios dahil olmak üzere Niketas'tan sonraki neredeyse tüm polemikçiler için Müslümanların kutsal kitabının içeriği hakkında tek güvenilir kaynak olarak kaldığı bilinmektedir (Versteegh, 1991, s. 55).

Bu yazarlardan Euthymios Zigabenos'un 12. yüzyıl başlarında İmparator I Alexios Commenos'un (1081-1118) emriyle yaklaşık olarak 1110 yılı civarında yazdığı *Panoplia Dogmatikē* (*Armour of Doctrines / İnancın Zırhı*)(Rigo, 2011, s. 338) adlı eserinde Niketas'ın sözlerini aynen tekrar ederek Kur'an'ın şöyle dediğini iddia ettiği aktarılır : Kur'an diyor ki “Tanrı *holosphyros*, yâni küre biçimlidir. Bu maddî bir cismin şeklidir, sağlam ve sıkıştırılmış olma özelliği gibi bu da maddî bir cismi niteler. Bu durumda ona göre maddî bir küre olunca, O (Tanrı) ne işitebilecek ne de görebilecektir ve O rastgele yokuş aşağı hareket ettirilebilir ve düzensizce yuvarlanabilir”(Simelidis, 2011, s. 305; Ayrıca bkz. Sahas, 2022, s. 441).

Niketas'ın samed kavramı üzerinden Müslümanların tanrı inancı hakkında verdiği bilgiler Zigabenos'tan sonra Akominatos olarak da tanınan Bizanslı tarihçi Nikitas Honiatis'in (Nicetas Choniates/ yaklaşık 1155-1217) eserlerinde aynı şekilde işlenmiştir (Eichner, 1936, s. 159; Zorzi, 2012, ss. 132-136).

Ayrıca muhtemelen 13. yüzyılda yaşadığı düşünülen polemikçilerden Edessa(Urfa)lı Bartholomaios (Bartholomaios Edessēnos / Bartholomew of Edessa / Bartholomaios von Edessa) Müslümanlar aleyhinde yazdığı *Confutatio Agareni* (Hacerîlere Reddiye) adlı eserinde İslam öncesi Arapların taptıkları tanrılara atıfla “sabah yıldızı Zebo, Apfrodite, Cronus ve Chamar”ın Araplar tarafından tanrı zannedildiğini ve tüm bunların yaratılmış şeyler olduğunu söyleyerek Müslümanlara hitaben “aynı şey sizin Kur'an'ınızın başında rahmet ve merhamet bahşeden diye adlandırdığınız aynı isim için de geçerlidir. Bunlar; sizin dilinizde Alach [Allah], Samet [samed], TZamet dedikleriniz, yani açıkça *holosfyros* [όλόσφυρος] ve *holobolos* [όλόβολος: beaten solid/ çekiçlenmiş/dövme masif]⁴, algılanabilen ve şekli olan bir şeydir” (Simelidis, 2011, ss. 907-908; Eichner, 1936, ss. 159-160) diyerek Müslümanları cismânî bir Tanrı anlayışına sahip olmakla itham etmiştir.

⁴ Sahas (2022, s. 436) bu kelimenin anlamını “masif küre şeklinde dövülmüş” (*beaten to a solid ball*) olarak aktarır ve “tamamen küre biçimli” (*all-spherical*) anlamındaki *holosphairos* ile “çekiçle dövülmüş” anlamında *sphyropectos*, *sphyrelactos* ya da *sphyrelatos* kelimeleriyle birlikte *holosphyros* kelimesinin bir eşanlamlısı olduğuna işaret eder.

14. yüzyılda Kantakuzenos (Ioannis Cantacuzeni/John VI Cantacuzenus/Johannes Kantakuzenos/John VI Kantakouzenos/1295-1383) yine samed kavramına verilen anlam üzerinden Hz. Muhammed'e karşı reddiyede bulunmuştur. Kantakuzenos sadece bir polemikçi din adamı değil aynı zamanda 1347-1354 yılları arasında Bizans imparatorluğu yapmış birisidir. Bizans tahtından indirildikten sonra Joasaph adını alarak rahip olmuş ve 1373'e kadar olan dönemde polemiksel ve apolojetik karakterli eserler yazmıştır. Kantakuzenos'un dönemin Bizans tarihi açısından ana kaynak olarak görülen *Historion biblia tessara* isimli eseri ve Yahudiler aleyhinde dokuz tane diyalog formundaki risaleleri yanında İslam'a karşı Hristiyanlığı savunmak üzere yazdığı *Apologiai tessares (Four Apologies / Dört Müdafaa)* ve Hz. Muhammed aleyhinde yazdığı *Logoi tessares kata Moameth (Four orations against Muhammad/Muhammed'e Karşı Dört Nutuk)* adlı eserleri meşhur olmuştur (Todt, 2013b, ss. 165-178, 2013a, ss. 45-46). Kantakuzenos bu nutuklardan 4.sünde (*Contra Mahometem 4*) Hz. Muhammed'e yönelik olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

"İblis Tanrıdan ayırır ve aynısı helakın oğlu Muhammed için de geçerlidir. Çünkü O [Muhammed] küre şeklinde [*holosphairos*] ve tamamen soğuk⁵ bir Tanrı'yı tazim ve tebliğ ediyor, ne doğurulmuş ne de doğurmuş olan bir Tanrı'ya ibadet ediyor, zavallı farkında olmaksızın Tanrı'ya değil maddî bir cisme tapıyor. Zira küre bir maddesel şekildir ve soğukluk maddî cisimlerin özelliğidir. Doğurmamış ve doğurulmamış tanrısıyla o ne maddî bir cisme ne de maddî olmayan gerçek Tanrı'ya değil bilakis dine saygısızın hayallerinde icat ettiği birine tapıyor. Işığı olmayan bir güneşi, susuz bir pınarı ve düşüncesi olmayan bir zihni yüceltmek tamamen gülünçtür – böyle bir Tanrı olmaz olsun [literal: mahvolsun]" (Simelidis, 2011, s. 904).

Kantakuzenos'tan sonra İmparator Manuel II. Palaiologos (1391-1425) da Hristiyanların Tanrısının *holosphairos* olmadığını Müslümanların ise Tanrı'nın *holosphairos* yani tamamen küre şeklinde olduğuna inandıklarını söylemiştir (Simelidis, 2011, s. 904).

Bizanslı yazarlar "samed" kelimesine verdikleri bâtil anlam üzerinden Müslümanların inandıkları ilahın küre şeklinde hayatsız bir cisim olduğuna inanmışlar ve hatta İslam'dan irtidat edip Hristiyanlığa girenlere 'Muhammed'in küre şeklindeki ilahının reddini' ifade eden bir lanetleme metni oluşturup bunu resmî bir tevbe ritüelinin son maddesi olarak uygulamışlardır. Bu ritüelin kökeninin Bizanslılarla Müslüman Arapların savaş halinde oldukları 880'li yıllara kadar gittiği değerlendirilmektedir (Rigo, 2009b, s. 822). Bu lanetleme metninin sonuncu maddesi olan 22. lanet (*the final anathema, No. 22*) ile ritüeli sonlandırma cümlesi şöyle formüle edilmiştir:

"Tüm bunlara ilaveten onun, hakkında 'O tek olan Tanrı'dır, *holosphyros* Tanrı, O kimseyi doğurmamıştır, o ne doğurulmuştur, ne de kimse ona benzerdir' dediği Muhammed'in tanrısını lanetliyorum. Muhammed ve onun *sphyrēlatos* (*/sphyrelaton*) Tanrısı da dâhil belirttiğim her şeyi reddederek ve lanetleyerek tek gerçek Tanrı olan Mesih'in tarafına geçiyorum" (Sahas, 2022, s. 434; Simelidis, 2011, s. 892; Meyendorff, 1964, s. 124).

Hanson (1996, s. 61), Simelidis'in burada transkripsiyonla "god *holosphyros*" olarak aktardığı ifadeyi makalesinde "çekiçle dövülmüş masif metalden yapılmış Tanrı" (*God made of solid, hammer-beaten metal*) şeklinde çevirir. Meyendorff aynı ifadeyi "ebedi Tanrı" (*God the Eternal*) şeklinde

⁵ Eichner burada parantez içinde "cansız" (*leblos*) kelimesiyle açıklamada bulunur. Krş. Eichner, 1936, s. 159.

aktarıırken açıklama olarak Grekçe metinde “çekiçlenmiş metalden” (*of hammer-beaten metal*) ifadesinin geçtiğini belirtir. Simelidis (2011, s. 892) ritüelin son cümlesinde geçen *sphyrelatos* kelimesinin de *holosphyros* ile eş anlamlı olduğunu ve buradaki bağlam içerisinde cismânî bir tanrıyı temsil niyetiyle aşığılayıcı bir ifade olarak kullanılmış görüldüğünü belirtir.

Bu ritüelde “Muhammed’in tanrısı” tabiriyle lanetledikleri kısım daha sonra Tanrı’ya hakaret içerdiği gerekçesiyle 1180’de İmparator I. Manuel Comnenus tarafından imparatorluk fermanıyla ilga edilmesine ve “Muhammed ve ona ilham eden” şeklinde değiştirilmesine rağmen Bizanslı din adamları uydurdukları lanetleme formülünü ritüellerinde kullanmaya devam etmişlerdir. (Rigo, 2009, ss. 821-824; Eichner, 1936, s. 160; İmparator I. Manuel zamanında uygulanan tevbe formülünün ritüelde kullanımına dair tartışmalar ve diğer ayrıtlar için bkz. Hanson, 1996, ss. 64-82)

Simelidis makalesini (2011, s. 912) sonuçlandırırken erken dönemde samed kavramının “içi boş olmayan” anlamında anlaşıldığına dair Taberî’nin eserinden gösterdiği bir örneğe dayanarak Niketas’ın kullandığı *holosphyros* ve Theodore Ebû Kurre’nin kullandığı *sphyropektos* kelimelerinin Batılı araştırmacıların öne sürdüğü gibi Müslümanların cismânî bir Tanrı’ya inandıklarını ispat etmek için kasıtlı olarak yanlış tercüme edilmiş kelimeler olmadığını, “sağlam/dayanıklı” (*solid*) ya da “som/masif” (*massive*) anlamına da gelebilen bu kelimelerin genellikle araştırmacılar tarafından yanlış tercüme edildiğini ve bunların samed kelimesinin erken dönemdeki Müslüman algısına uyan doğru ve kabul edilebilir çeviriler olduğu şeklinde makalesinde işlediği tezini yineler. Halbuki *sphyropektos* kelimesinin “çekiçle sıkılaştırılmış/yoğunlaştırılmış” (*built compact with a hammer*), sağlamaştırılmış (*consolidated*), ya da “dayanıklı/sağlam” (*well-built*) anlamına geldiğini (Bkz. Simelidis, 2011, s. 911) ve bunun *holosphyros* ile eş anlamlı olduğunu ifade etmiştir. *Holosphyros*’un anlamını açıklarken de bunun “tamamen çekiçle dövülmüş” (*beaten out entirely with a hammer*) anlamına geldiğini söyleyen de kendisidir (Krş. Simelidis, 2011, s. 898). Simelidis’in bu şekilde açıkladığı *holosphyros* kelimesini daha sonra “içi boş olmayan” anlamında yorumlayarak samed kelimesiyle özdeşleştirmesi isabetli görünmemektedir. Çünkü Niketas ve ondan sonraki Bizanslı polemikçiler (ki bunlar arasında Bizans’ın son yüzyılında imparatorluk yapmış VI. Kantakuzenos ve II. Manuel Palaiologos da bulunmaktadır) bunu mecazi anlamda yorumlamak bir tarafa, Müslümanların küre şeklinde bir cisme Allah ismini verip Tanrı olarak taptıklarını iddia etmişlerdir. Theodore Ebû Kurre’nin ölüm tarihinin muhtemelen 820 yılı olduğu ve Niketas’ın da eserini 870 yılı civarında yazdığı düşünülürse kasıtlı veya kasıtsız bir yanlış çeviri neticesinde ortaya çıkan bu algı ve inancın en azından 9. yüzyıldan II. Manuel Palaiologos’un imparator olduğu 1391-1425’e kadar yani 15. yüzyıl ilk çeyreğine kadar aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Eichner (1936, s. 162) Bizans’ta Müslümanların tanrısı hakkında cismânî olmayan (*immaterialen*) ve merhametli (*gnädigen*) bir tanrı tasavvurunun değil bilakis bir “holosphyros tanrı” (Θεός ὀλόσφυρος) anlayışının egemen olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla bu kelimelerin Simelidis’in varsaydığı gibi masif/som anlamında yorumlanarak samed kelimesinin anlamlarından biri ile örtüştüğü varsayılsa bile gerek Theodore Ebû Kurre ve Niketas’ın gerekse sonraki Bizans polemikçilerinin bunu mecazi bir anlamda yorumlamadıkları ve Niketas’ın eserinden aldıkları *holosphyros* ve *holosphairos* tanımlamalarına dayanarak Hz. Muhammed’i ve

Müslümanları küre şeklinde cismânî bir tanrıya tapanlar olarak eleştirdikleri görülmektedir. Halbuki küre veya başka herhangi bir şekilde cismânî bir tanrı tasavvuru İslam öncesi dönemde Arapların içi boş cisimler olarak yapıp taptıkları putlara karşı Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği tevhid inancının esas olarak "herkesin ihtiyaçlar için kendisine müracaat ettiği ve kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan, her şeyin üstünde güce sahip yüce ve daimî bir varlık" şeklindeki Allah tasavvuruna tamamen zıt bir tasavvurdur. Ayrıca sahabe ve tabiîn rivayetlerinde ve sonrasında da samed kelimesinin ihtiyaçlar için kendisine başvurulmuş yüce efendi anlamına işaret edildiği ve bu anlamın ikinci yüzyıldan itibaren tefsirlerde öne çıkarılan bir husus olduğu tespit edilmiş bir durum olduğu gibi erken dönemde İmam Azam Ebû Hanîfe (ö. 767) ve İmam Şafîi'den (ö. 820) Taberî, Mâtürîdî, daha sonra Zemahşerî vs. gibi bir çok müfessir ve âlim tarafından özellikle de inanç konuları hakkında yazılmış eserlerde Allah'ın bir cisim olmadığı ve O'na cismânî özellikler atfedilemeyeceği gibi hususların vurgulandığı görülmektedir. 800'lü yıllardan 1400'lü yıllara kadar Bizans bilginleri arasında Müslümanların küre şeklinde bir tanrıya taptıkları inancının devam etmesi ise Hristiyan Bizans toplumu ile Araplar ve daha sonra Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Türkleri gibi Müslüman toplumların birbirine komşu toplumlar olmasına ve İmparator Kantakuzenos'un askerî desteğe ihtiyaç duyduğu bir zamanda kızı Theodora'yı 2. Osmanlı padişahı Orhan Gazi ile evlendirdiği (Todt, 2013, s. 165) zamanda olduğu gibi zaman zaman yakın ilişkiler içerisinde olmuş olmalarına rağmen Ortaçağ boyunca dinî tasavvurlar bakımından uluslar ve kültürlerarası iletişimin ne derece kısıtlı olduğunu ve yanlış bir çeviri nedeniyle oluşan bir algı ve inancın bu kısıtlılığın devam ettiği dönemlerde en başta oluşturulduğu şekliyle devam ettiğini göstermektedir. Bu durum genel olarak çeviride ve özelden dinî metinlerin çevirisinde doğruluğun ne kadar büyük bir öneme haiz olabileceğinin açık bir göstergesidir.

Kur'an-ı Kerim'in 112. Sûresi olan İhlâs Sûresi 2. Ayetinde Allah'ı tanımlayan bir sıfat olarak geçen ve İslamî literatürde ağırlıklı olarak "ihtiyaçlar için kendisine müracaat edilen ve kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan" anlamında anlaşılan "samed" kelimesi Eichner (1936, ss. 159-160)'in ifadesiyle söylemek gerekirse Bizanslı din adamları ve bilginlerinin elinde şekillenebilen, masif ve küresel bir Tanrı resmine dönüştürülmüştür. Asıl ilginç olan husus ise Bizans'ın bilginleri olarak bilinen bu polemikçilerin İslamî literatürde karşılığı olmayan yanlış bir tercümeyle dayanarak oluşturulan ve İslam'ın Allah anlayışına tamamen zıtlık teşkil eden bir algıyı eserlerinde İslam inancının bâtil olduğunu göstermek amacıyla argüman olarak kullanmış olmalarıdır.

SONUÇ

Samed kavramının İslam'ın meydan okumalarına karşılık vermek amacıyla polemiksel eserler yazan Theodore Ebû Kurre tarafından İslamî literatürde karşılığı olmayan bir anlamla Grekçeye çevrilmesi ve onun verdiği anlamın Niketas Byzantios tarafından genişletilerek aktarılması sonucunda Bizanslı yazarlar ve dolayısıyla Bizans toplumu içerisinde Müslümanların küre şeklinde çekiçlenmiş metalden bir cisme Tanrı olarak inandıkları şeklinde bir algı oluştuğu ve bu algı üzerinden İslam'ın Allah tasavvurunun yüzyıllarca Ortodoks polemikçilerinin eserlerinde tahkir edilerek alay edildiği anlaşılmıştır.

Dilsel yetersizlik, ön yargı, dinî bağnazlık ve düşmanlık gibi faktörlerin çeviride etkisi olması durumunda özellikle dinler ve kültürler arası iletişimin kısıtlı olduğu dönemlerde bir din mensuplarının başka bir dinin mensuplarının inançları hakkında yüzyıllarca devam edecek yanlış algı ve haksız ithamlara sebep olabileceği görülmüştür. Bu durum çeviride doğruluğun önemini, kelimelerin kullanıldıkları bağlam ve kastedilen anlama uygun şekilde tercüme edilmesinin algı ve inanç bakımından ne kadar etkili olabileceğini, özellikle dinî metinlerde geçen kelimelerin çevirisinde büyük dikkat ve hassasiyet gösterilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Aksi halde bu iki Bizanslı yazarın kasıtlı ya da kasıtsız olarak yaptıkları hatanın altı yüzyıl boyunca devam ettirilip bir tenkit unsuru olarak kullanılmasında görüldüğü üzere uluslar ve kültürler arasında yanlış anlama ve algılamaya bağlı olarak gelenek haline gelebilecek olumsuz bakış açılarının ortaya çıkması mümkündür.

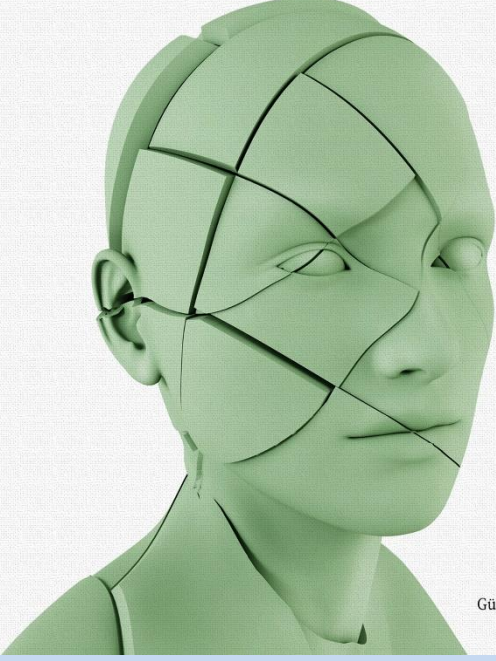
KAYNAKÇA

- Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin (2011). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Atay, Hüseyin. (2013). *Kuran: Türkçe Çeviri*. Ankara: Atay Yayınları.
- Bayraklı, Bayraktar. (2007). *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Meali*. İstanbul: Bayraklı Yayınları.
- Becker, Carl Heinrich (1912). "Christliche Polemik und islamische Dogmenbildung". *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 26(1-3). 175-195.
- el-Buhârî, Ebî Abdillah Muhammed İbn İsmâil (2002). *Sahihu'l-Buhârî*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr.
- Burman, Thomas E. (2007). *Reading the Qur'ân in Latin Christendom, 1140-1560*. University of Pennsylvania Press.
- Eichner, Wolfgang (1936). "Die Nachrichten über den Islam bei den Byzantinern". *Der Islam; Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, 23(3). 133-162.
- İsfahânî, Râgıb el- (2010). "S-m-d". *Müfredat Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Abdalbâki Güneş ve Mehmet Yolcu (Çev.). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Förstel, Karl (2000). *Niketas von Byzanz, Schriften zum Islam*. Würzburg, Altenberge: Echter Oros-Verl.
- Glei, Reinhold ve Adel Theodor Houry (1995). *Schriften zum Islam: Johannes Damaskenos und Theodor Abū-Qurra* (Kommentierte griech.-dt. Textausg.). Würzburg, Altenberge: Echter Oros-Verl.
- Griffith, Sidney H. (1997). "Byzantium and the Christians in the World of Islam: Constantinople and the Church in the Holy Land in the Ninth Century". *Medieval Encounters*, 3. 231-265.
- Hanson, Craig L. (1996). "Manuel I Comnenus and the "God of Muhammad"". John Victor Tolan (Ed.), *Medieval Christian Perceptions of Islam*. New York, London: Garland Publishing.55-82.
- Högel, Christian (2010). "An early anonymous Greek translation of the Qur'ân: The fragments from Niketas Byzantios' Refutatio and the anonymous Abjuratio". *Collectanea Christiana Orientalia*, 7. 65-119.
- İmam Azam Ebû Hanife (2016). *El-Fıkhu'l Ekber*. Hamza Yaman (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Karagöz, İsmail (2016). *Esmâ-i Hüsnâ* (3. Baskı). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karaman, Hayreddin vd. (2020). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. C. V. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim Meali* (Elmalılı Hamdi Yazır, Çev.; Mustafa Özel, Sadeleştiren). (2011). Batın Yayıncılık.
- el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed (2006). *El-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. C. 22. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Lamoreaux, John C. (2009). "Theodore Abu Qurra". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 1 (600-900)*. David Thomas ve Barbara Roggema (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 439-491.
- el-Mâtürîdî, Ebu Mansur (2017). *Kitâbü't-Tevhîd*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık.

- el-Matürîdî, Ebu Mansur (2019). *Te'vilâtü'l Kur'ân Tercümesi*. Mehmet Erdoğan ve Yusuf Şevki Yavuz (Çev.). C. 17. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Meyendorff, John (1964). "Byzantine Views of Islam". *Dumbarton Oaks Papers*, 18. 113-132.
- Mukâtil bin Süleyman (2006). *Tefsîr-i Kebîr*. M. Beşir Eryarsoy (Çev.), C. 4. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Paret, Rudi (1995). *Kur'ân Üzerine Makaleler*. Ömer Özsoy (Çev.). Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları.
- Rigo, Antonio (2009a). "Nicetas of Byzantium". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 1 (600-900)*. David Thomas ve Barbara Roggema (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 751-756.
- Rigo, Antonio (2009b). "Ritual of Abjuration". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 1 (600-900)*. David Thomas ve Barbara Roggema (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 821-824.
- Rigo, Antonio (2011). "Euthymius Zigabenus". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 3 (1050-1200)*. David Thomas ve Alex Mallett (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 338-340.
- Sahas, Daniel J. (1972). *John of Damascus on Islam*. Leiden: Brill.
- Sahas, Daniel J. (2022). "'Ολόσφουρος"? A Byzantine Perception of 'the God of Muhammad'". *Byzantium and Islam*. Leiden: Brill. 433-450.
- Sarı, Mevlüt (1982). "Samede". *El-Mevârid*. İstanbul: İpek Yayın Dağıtım.
- Simelidis, Christos (2011). "The Byzantine Understanding of the Qur'anic Term al-Samad and the Greek Translation of the Qur'an". *Speculum*, 86. 887-913.
- Sophocles, E. A. (1900). *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*. New York: C. Scribner's Sons.
- es-Süddî el-Kebîr, İsmâil Ibn Abdurrahman (1993). *Tefsîrû's-Süddî el-Kebîr*. Muhammed Ata Yusuf (Ed.). Mansure: Dârü'l-Vefâ.
- İmam Şafî (2016). *El-Fıkhü'l Ekber*. Fethi Güngör (Ed.). Hamdi Gündoğar (Çev.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (1984). *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. C. 30. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (1996). *Taberî Tefsiri*. Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya (Çev.). C. 9. İstanbul: Hisar Yayınevi.
- et-Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (1996). *El-Câmiü'l-Kebîr*. C. V. Beyrut: Dâr al-Gharb al-İslami.
- Todt, Klaus-Peter (2013a). "Islam and Muslims in Byzantine historiography of the 10th-15th centuries". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 5 (1350-1500)*. David Thomas ve Alex Mallett (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 35-46.
- Todt, Klaus-Peter (2013b). "John VI Cantacuzenus". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 5 (1350-1500)*. David Thomas ve Alexander Mallett (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 165-178.
- Topaloğlu, Bekir (2009). "Samed". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: İSAM Yayınları. 68-69.
- Üzüm, İlyas (2020). "Mücessime". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 31. Ankara: İSAM Yayınları. 448-449.
- Versteegh, Kees (1991). "Greek Translations of the Qur'ân in Christian Polemics (9th Century A.D.)". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 141(1). 52-68.
- Yeprem, Mustafa Saim (2015). *Mâtürîdî'nin Akîde Risalesi ve Şerhi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yolcu, Mehmet (2016). "İlk Dönem Tefsîr Kitapları ve Müellifleri (En-Nedîm'in el-Fihrist'indeki "Tesmiyetü'l-Kutub el-Musanefe fi Tefsiri'l-Kur'ân" Adını Taşıyan Listesi Bağlamında)". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2). 53-106.
- ez-Zemahşerî (2020). *El-Keşşâf*. Murat Sülün (Ed.). Nejdît Çağıl vd. (Çev.). C. 6. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Zorzi, Niccolò (2012). "Nikētas Chōniatēs". *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 4 (1200-1350)*. David Thomas ve Alex Mallett (Ed.). Leiden, Boston: Brill. 132-144.

TÜRK BİLİMKURGU EDEBİYATI VE ARKETİPLER

DR. VELİ UĞUR

Günce Yayınları

Oktay Yivli

Öykü Nasıl Okunur

modern öykü ve yöntem

Günce Yayınları

MAKSUT YİĞİTBAŞ

Edebiyatın Ebemkuşağı

Halit Ziya Hikâyeciliğinde

Renklerin Dili

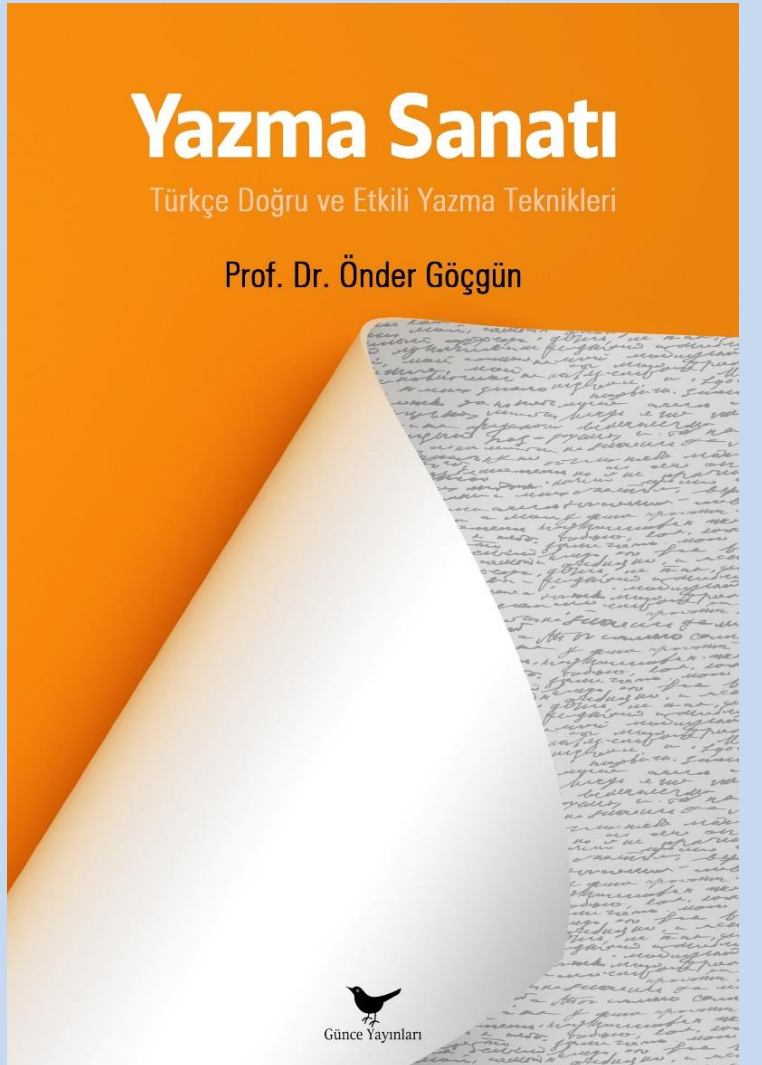

Günce Yayınları

Yazma Sanatı

Türkçe Doğru ve Etkili Yazma Teknikleri

Prof. Dr. Önder Göçgün

Günce Yayınları